

יהודים וגויים בעולם העתיק

אריה כשר

Louis H. Feldman, *Jew and Gentile in the Ancient World*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1993.

במספר — העושים את הספר למעין אנציק-
לופדיה וקונקורדנציה שימושית. דומה כי לא
אגזים אם אומר שלואיס פלדמן ממש מדהיני
בגודש ידיעותיו המקיפות מיגוון רחב של נוש-
אים כמו: היסטוריוגרפיה וספרות קלאסית
(יוונית ורומית), ספרות תלמודית על מדוריו
השונים, ארכאולוגיה, אפיגרפיה, פפירולוגיה,
ספרות, תיאולוגיה ועוד. שליטתו המקצועית
המוחלטת בלשונות שבהן נכתבו המקורות
השונים — יוונית, רומית, עברית, ארמית וסור-
רית — אפשרה לו גם חקירה ובדיקה פילולו-
גית דקדקנית של סוגיות שונות, דבר המעניק
לעבודתו יתר עומק וסמכות רבה.

בפתח ספרו ציין פלדמן כי כתיבתו החלה
בעקבות שאלה טורדנית: איך ניתן להסביר את
התופעה התמוהה והמוזרה שהעם היהודי בעת
העתיקה, חרף היותו שנוא כל כך על הגויים
סביבו — כדעת רוב המלומדים — הצליח
למשוך אליו אוהדים כה רבים, אם כיראי אלו-

אין ספק כי הוצאתו לאור של ספר זה היא
אירוע מיוחד במינו בחקר ההיסטוריה היהודית
של ימי הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד,
וליתר דיוק של התקופה שמאז אלכסנדר מוק-
דון ועד ראשית התקופה הביזנטית (500
לספירה לערך). לעניות דעתי יהפוך הספר הזה
עד מהרה להיות אחד מעמודי התווך בהיסטור-
יוגרפיה של עמנו בעידן ההוא, מה גם ששמור
לו מקום של כבוד בשורה אחת עם המחקרים
הגדולים של אמיל שירר, ג'אן ז'יסטר ומנחם
שטרן.¹ סבורני כי לא ימצא חוקר או תלמיד
מחקר אשר לא ייזקק לספר זה, כיוון שאצור בו
שפע של מידע הפותח אשנבים לשטחי מחקר
רבים ומגוונים. הוא מסוג המחקרים שכל היס-
טוריון נזקק לעיין בהם שוב ושוב, בחינת כלי
עבודה הכרחי ומועיל, שצריך לעמוד על מדף
הספרים שלו על שולחן עבודתו דרך קבע, וזאת
גם בזכות התוכן הפרטני, הביבליוגרפיה
הרחבה ושפעת המפתחות — שלושה-עשר

III, Edinburgh 1973-1986; J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, I-II, Paris 1914; M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I-III, Jerusalem 1974-1984

E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, I-III⁴, Leipzig 1909; idem, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)*, ed. G. Vermes, F. Millar et al., I-

יהודיות' (Pro-Jewish Intimations) בכתבי השטנה האנטי-יהודיים, ואפילו אצל סופרים שונאי ישראל מובהקים כמו מנתון, אפיון וטקיטוס. הדברים אמורים בעיקר בסוגיות כמו קדמות העם היהודי, אמונת הייחוד היהודית, מנהיגותו של משה ועוד (ראה למשל עמ' 179 ואילך, 184-196, 498, 567). ברם לטעמי הוא נסחף לעתים יתר על המידה בשיטה זו, עד כי פה ושם הוא ממש 'טיהר שרצים'. לפי התרשמותי, ביקש פלדמן, בתורת חוקר יהודי של התרבות הקלאסית, למעט את הניגודים בין ישראל ליוון ולרומא, בגלל הערצתו המשולשת למורשתן של שלושת התרבויות הללו. תופעה זו היתה מוכרת למעשה כבר בעולם העתיק עצמו, ובאה לידי ביטוי בכתבי סופרים יהודים הלניסטיים כמו פילון האלכסנדרוני. סבורני כי יש להעלות השגות על דעה זו, משום שבפועל אין שום יסוד ויכולת ממשית להצביע על נתונים מספריים וסטטיסטיים על ממדי הגיור וההערצה ליהודים בעולם היווני-הרומי. הוצאת מסקנה על סמך התרשמות ונטיות לב בלבד מרשימה ומצודדת ככל שתהיה, אינה יכולה לשכנע בצורה חותכת וחד-משמעית. עם זאת בל יתקבל הרשום כי בדעתי להתכחש לעצם העובדה שהיו גילויי הערצה ליהודים וכי אותם גילויים הביאו גויים רבים ליראת האלוהים ולגיור מלא. כמו כן אין בכונתי להתעלם מהעובדה שהיו לתופעות הללו הדים ספרותיים חזקים במקורות. השגותי מכוונות אם כן רק לגבי חלק ממסקנותיו של פלדמן, בעיקר לגבי אלה השעונות על פרשנות אישית מאולצת קמעא, לטעמי, ועל התרשמות שאינה מבוססת דיה על נתונים מספריים עובדתיים וחד-

הים ואם כגרי צדק? שאלה זו ניקרה במוחו ביתר שאת מאז גילוי הכתובות היווניות מהמאה השלישית לספירה בעיר אַפְרוֹדִיסיָאס (באסיה הקטנה), כתובות שחשפו את הממדים האדירים של תופעת יראי-האלוהים שם ובא-סיה הקטנה כולה. הרהוריו באותה שאלה הובילוהו למסקנה כי הדעה המוסכמת כל כך במחקר על שררתה של שנאת-ישראל ברחוב ובדעת הקהל של העולם היווני והרומי צריכה בדיקה מחדש ותיקון, ואמנם זהו הייעוד העיקרי של הספר החשוב הנדון כאן. הוא מצביע על העובדה כי רוב המלומדים – ובעיקר בגרמניה של סוף המאה הי"ט וראשית המאה הנוכחית, כמו פליקס שטלין (Stählin), אולריך וילקן (Wilcken) והוגו וילריך (Willrich) – סברו כי השנאה המושרשת כלפי היהודים בעולם הקלאסי שיקפה נאמנה את התדמית השלילית של היהודים בקרב החרגים האינטלקטואליים של החברה היוונית-הרומית. פלדמן לעומת זאת ביקש להוכיח כי כגודל השנאה כך גודל האהדה, דבר המוכח לדעתו גם מהבחינה הסטטיסטית, אם לשפוט על-פי הנתונים שהוא ניסה לדלות (עמ' 124) מהמחקר הנודע של שטרן. אמנם ניתן להסתייג ממסקנתו זו בטענה שהיא מיוסדת לעתים על פרשנות מגמתית קמעא של עדויות אחדות, אבל מנגד אי-אפשר להתעלם לגמרי מעוצמת הטענות הבסיסיות שלו ומהשלכותיו ההיסטוריות-גרפיות הברורות. בנדון זה הוא ראה עצמו ממשך דרכו של אחד הענקים בהיסטוריוגרפיה היהודית, שלום בארון.² פלדמן אף הגדיל עשות בכך שהרבה לחשוף בשיטת הניתוח הדיאלקטי את מה שהוא מכנה 'רמיזות פרו-

משמעיים. אפילו הממצאים האפיגרפיים המרשימים מהעיר אפרודיסיאס הזורים אור על תופעת יראי האלוהים במאה השלישית לספירה באסיה הקטנה (עמ' 362 ואילך), אינם יכולים לספק נתונים מדויקים כאלה.

הספר מחולק לשנים-עשר פרקים, כאשר כל אחד מתגדר בנושא מסוים. רק הפרק הראשון נוגע ליחסים ישירים בין יהודים לנוכרים בארץ-ישראל, ולפי טבעו הוא מתמקד בעיקר במגעים עם המגזר ההלניסטי של האוכלוסייה הנוכרית. יחסית הוא פרק קצר, ואין בו סקירה שיטתית של מערכת היחסים אלא כעין לקט של דיונים בעניינים שונים לפי טעמו של המחבר. לעניות דעתי, ראוי היה להרחיב את היריעה בסוגייה זו, ולו רק מהסיבה כי מלומדים רבים טענו ששנאת ישראל בעולם היווני והרומי נבעה בעיקר מתוקפנותם ומכיבושיהם של החשמונאים, מביעור עבודה זרה, מגילויים תוקפניים של קנאות דתית ומדינית ועוד; צבי יעבץ יצא לאחרונה בביקורת נוקבת וצודקת נגד החוקר הגרמני כריסטיאן האביכט בסוגייה זו.³ נקל להוכיח כי לפחות חלק מהחוקרים שהחזיקו בדעה זו הודרכו על-ידי שיקולים אפולוגטיים, אשר במקרים מסוימים נועדו ככל הנראה לכסות על 'ערוותם' האנטישמית האישית. מסיבות אלה הם גוללו את האחריות לגילויי האיבה נגד היהודים על היהודים עצמם, שהיו תוקפניים וקיצוניים ביחסם לעולם הפגאני. תיאוריה כזו יכולה לסבר את האוזן המודרנית גם היום, בפרט אם מצירים את התוקפנות הזו כלהט דתי פונדמנטליסטי. הפרק השני, הנושא את הכותרת 'כוחה של היהדות בתפוצה' משמש אכסניה למיגוון נושאים רחב למדי, כגון: הארגון הקהילתי של יהודי התפוצה

צות, השפעת התרבות ההלניסטית על היהודים ותרבותם, גילויי טמיעה והתבוללות, חינוך ועוד. לכאורה אין קשר ביניהם, אך פלדמן כרך אותם יחד כדי להוכיח את רב-גוניותה של יהדות התפוצות, שמצד אחד שמרה בדרך כלל על ייחודה הרוחני-דתית והארגוני ומצד אחר גם התערתה והשתלבה בתרבות הסביבה ובדפוסיה החברתיים והמדיניים.

שאר פרקי הספר נחלקים לפי תוכנם לשני מדורים עיקריים: האחד מוקדש לגילויי השנאה כלפי היהודים וההתגוננות היהודית בפניה (פרקים שלישי-חמישי) ושני לגילויי ההערצה וההשפעה היהודית על הגויים סביבם (פרקים שישי-אחד-עשר). אם לשפוט לפי הנתון הכמותי, נוכל להבין היטב את המסר האידילוגי וההיסטוריוגרפי של פלדמן, שביקש לאזן את התמונה המעוותת, לדעתו, על יחסי יהודים וגויים בעולם היווני-הרומי. הפרקים הנוגעים ליהודי התפוצה ההלניסטית-הרומית מחזיקים את רוב הספר, והם עשירים בחומר מגוון למדי.

הפרק השלישי מוקדש לגילויי חוסר הסובלנות כלפי היהודים ולעמדת השלטונות של הממלכות ההלניסטיות ושל האימפריה הרומית. לעתים נגרר פלדמן להשלכות היסטוריות מודרניות בנושא זה, דבר שבא לידי ביטוי גם במינוח ובהגדרות (ראה למשל עמ' 86, 88, 96 ועוד). בגלל התלהבותו היתרה מהדעה שיהודים ביקשו להתערות בחברה היוונית הוא נטה להמעית קצת מהמשמעות הנובעת מצורת הארגון הבלדני של הקהילות, כמו למשל הקהילה באלכסנדריה וקהילות גדולות אחרות בתפוצה ההלניסטית-רומית, והעלה ספק אם צורת ארגון הסטנדרטית היתה אומנם ה'פור-ליטאומה' (עמ' 92). דעתו הושפעה מהסתייגותו של קונסטנטין צוקרמן מקיומה של פוליטאומה יהודית באלכסנדריה, שהינה בגדר

Z. Yavetz, 'Judeophobia in Classical Antiquity: A Different Approach', *Journal of Jewish Studies*, 44 [1993], pp. 1-22

support this. A Jewish *politeuma* (with the technical name used) is known in Berenice in Cyrenaica from the time of Augustus, and there are indications that the Jewish communities in other cities of that province also formed *politeumata*. Even in Palestine the Jewish minority in Caesarea seems to have constituted a *politeuma*, and the same may have been the case with the Jews at Leontopolis in Egypt. In view of these examples, it is probable safe to assume that a *politeuma* was the standard political organization of all Jewish communities of any size in the 'East'.⁶ צוקרמן ביקש לכפור או להמעית מקיומן של פוליטאומות יהודיות, מה גם שהוא כפר בדעה שהיו להן השלכות על מעמדם המשפטי והמדיני של חבריהן, ופירמן שותף במידת-מה לעמדה זו. לעניות דעתי הסתייגות זו אינה עומדת במבחן הפשוט של הגדרת אחת ממערכות החוקים היסודיות הקיימות במצרים — οἱ-πολιτικοὶ νόμοι — מערכת האמורה באזרחי פוליים יווניות וחברי פוליטאומות גם יחד (קרי 'החוקים האזרחיים').⁷ זיקתם של יהודים רבים במצרים למערכת חוקים זו באה למשל לידי ביטוי ברור בתעודה משנת 226 לפסה"נ מהקהילה היהודית של ארסינואה-קרוקודילופוליס.⁸ הוא הדין בעדותותיו של פילון על 'השותפות [של יהודי אלכסנדריה] בזכויות אזרחיות' (δικακαίωσ, שותפות שבאה לידי ביטוי ברור

חריג יוצא דופן.⁴ דעה זו אינה עולה בקנה אחד עם הרווח והמקובל בעניין זה, מה גם שאין היא עומדת במבחן הביקורת של המקורות המפור- שים הנוגעים לכך. די להצביע על ממצאי המחקר המעולה והמקיף של פרופ' אדית מרי סמולווד כדי להגיע למסקנה הפוכה.⁵ בגלל חשיבות דבריה בסוגייה זו אצטט קטע שיבהיר מעט את העניין: 'A *politeuma* was a recognized, formally constituted corporation of aliens enjoying the right of domicile in a foreign city and forming a separate, semi-autonomous civic body, a city within the city; it had its own constitution and administered its own internal affairs as an ethnic unit through officials distinct from and independent of those of the host city... *Politeumata* were a regular feature of Hellenistic cities and the Jews of the Diaspora could easily be fitted into this pattern and enjoy an official standing in gentile cities without being integrated into their life and therefore without being faced with the dilemma of being expected to participate in their religious observances. The Alexandrian situation was by no means unique. Josephus says that the position of the Jews in Antioch, Ephesus 'and throughout the rest of Ionia' was parallel to that of the Alexandrian Jews, and for Sardis there is specific evidence to

370, 406, 514
 שם, עמ' 225-226. 6
 עיין א' כשר, יהודי מצרים ההלניסטית והרומית, 7
 תל-אביב תשל"ט, עמ' 40, הע' 13.
 V. Tcherikover (ed.), *Corpus Papyrorum* 8
Judaicarum, Cambridge Mass., I (1975),
 No. 19
 C. Zuckerman, 'Hellenistic *politeumata* and 4
 the Jews. A Reconsideration, *Scripta*
Classica Israelica, 8-9 (1985-1988), pp. 171-
 185
 E.M. Smallwood, *The Jews Under Roman* 5
Rule, Leiden 1981², pp. 139, 141, 196 (n. 58),
 224-250, 274, 285, 359-361, 364, 366, 369-

הקדומות העממיות נגד היהודים ותוצאותיהן המעשיות. חשיבותו של הפרק נעוצה בעיקר בחשיפת חלקו של אספסוף עירוני בהתנכלויות אלימות נגד היהודים בעיר הלניסטית, והדוגמה הקלאסית היא כמובן אלכסנדריה של מצרים. אמנם גם במקרה זה הדיון של פלדמן אינו נקי מהשלכות היסטוריות של פרשיות מאוחרות על המקרה הנדון, אלא שהפעם נעשה הדבר בצורה קולעת ומאלפת. כך למשל בקשר לפר-עות של האספסוף האלכסנדרוני בימי הקיסר קליגולה (38 לספירה) הוא נוקק לדימוי המוצלח של פרעות חמלניצקי, שגם בהן מילא האספסוף תפקיד מרכזי.

הפרק החמישי מוקדש לניתוח הדעות הקדומות נגד היהודים שרווחו בחוגי האינטלי-גנציה של החברה היוונית-הרומית. גם כאן נוקק לפרויקציות היסטוריות, ולא רק של מינוח מודרני (כמו למשל 'השאלה היהודית', עמ' 123) אלא גם בהשוואות לדעותיהם של אנשי האינטליגנציה הגרמנית מסוף המאה הי"ט וראשית המאה הנוכחית (שטלין, וילקן וילריך ודומיהם), אולם במקרה זה האנלוגיה מחטיאה את המטרה כי הרקע האידיאולוגי שהנחה את האינטליגנציה הגרמנית לאנטיש-מיות היה שונה לחלוטין, שלא לדבר על הרקע

בדיני עונשין, שהרי יהודים היו זכאים לעונשי מלקות 'כמו בני חורין וכמו אזרחים' (ταῖς ἐλευθεριωτέραις καὶ πολιτικωτέραις מורין אנגרס היה ראשון שאף הרחיק לכת בקביעה נחרצת למדי כי 'בתחומי העיר אלכס-נדריה היו למעשה שתי ערים חופשיות' (in territorio urbis Alexandriae utique duas civitates liberas fuisse)⁹, המוצאת חיזוק גם בעדות הנודעת של סטרכון.¹¹ בעקבותיו הלכו עוד מלומדים רבים, ותקצר היריעה כאן למנות את כולם. ראוי לציין בהקשר זה את עדותו הנזכרת של סטרכון המלמדת על הסדרים ארגוניים שווים באלכסנדריה ובקיריני, מה גם שהקיסר קלאודיוס פרסם בזמנו (41 לספירה) אדיקט אויקומני בעניין זכויות היהודים באי-מפריה הרומית,¹² שנערך על-פי מתכונת האדיקט האלכסנדרוני.¹³ פרשת הצלם בדואר מוכיחה זאת בכירור,¹⁴ שכן שני האדיקטים הללו שימשו אסמכתות משפטיות מחייבות שהנחו את פטרוניוס הנציב הרומאי בסוריה. גם פילון האלכסנדרוני הדגיש את המודל האלכס-נדרוני לגבי שאר קהילות התפוצה, כאשר התיירא ממדיניות פלאקוס הנציב הרומי של מצרים,¹⁵ וממדיניות הקיסר קליגולה.¹⁶ הפרק הרביעי מוקדש לחשיפת הדעות

10 M. Engers, 'ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ', *Mnemosyne*, N.S. 54 (1926), p. 159; עיין עוד בהרחבה, שם, עמ' 154 ואילך.
11 ראה אצל יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות, יד, 117 (בתרגומו של א' שליט): 'מאלכסנדריה העיר הופרש חלק גדול בשביל העם הזה. בראשם הועמד גם שליט-עם משלהם (ἐθνάρχης αὐτῶν). המושל בעם ופוסק בענייני דין ומשגיח על חוזים כאילו היה שליט של מדינה עומדת ברשות עצמה' (ὡς ἂν πολιτείας ἄρχων αὐτοτελοῦς).
12 קדמוניות, יט, 286-291.
13 שם, 285-280.
14 שם, 300-312.
15 נגד פלאקוס, 43 ואילך.
16 המשלחת לגאיוס, 371.

9 ראה: נגד פלאקוס, 53, 78-80; המשלחת לגאיוס, 371; עיין: כשר (לעיל, הערה 7), עמ' 212 ואילך; הנ"ל אצל ס' דניאל נטף (עורכת). פילון האלכסנדרוני, כתבים, ירושלים תשמ"ו, כרך ראשון, עמ' 33, 39-40, 150. על סוגייה זו וברוח דעת סמולוד, עיין עוד: M. Hengel, 'The Interpretation of Judaism and Hellenism in the pre-Maccabean Period', *Cambridge History of Judaism*, II Cambridge 1989, pp. 188, 192ff.; H. Hegermann, 'The Diaspora in the Hellenistic Age', *ibid.*, pp. 158-161; P.R. Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge 1991, pp. 167ff., 255-257 (nn. 2, 11-15) ועוד.

זה בשאלה הנוקבת אם נקטו היהודים בפעולות מיסיונריות אם לאו. לעניות דעתי, יש פגם יסודי בעצם ההתחבטות באותה שאלה, כיוון ש'מיסיונריות' זרה מיסודה לרוח היהדות, ויש להבדיל ולהבחין היטב בינה לבין תעמולה ספרותית בשבח האמונה היהודית. חשיבות מחקר של פלדמן בנושא הגיור היא בחשיפת גורמי התופעה וסיבותיה, צורותיה והיקפה מבחינה גיאוגראפית. ההשגה היחידה שיש לי בנושא זה אמורה ביחס לדעתנו על הגיור הכפוי בתקופה החשמונאית, תופעה שעומדת בניגוד גמור למסורת ישראל, ולעניות דעתי גם אינה עומדת במבחן הביקורת ההיסטוריוגרפית.¹⁷

הפרק העשירי דן בכעיה הסבוכה של יראי האלوهים, כפי שהיא משתקפת בעדויות ספרותיות עתיקות למיניהן ובממצאים הארכאולוגיים. העדויות הראשונות מהוות קשת רחבה ומגוונת של מקורות, כמו: חיבורי סופרים פגאנים, יצירות יהודיות (כתבי פילון ויוסף בן מתתיהו, ספרים חיצוניים ופסוידו-אפיגרפיים ומקורות תלמודיים) וכן כתבים נוצריים (הברית החדשה וכתבי אבות הכנסיה). הממצאים הארכאולוגיים כוללים שפע של כתובות ופפירוסים, בעיקר מאז המאה השלישית לספירה, מכל רחבי האימפריה הרומית ובעיקר מרומא, מאסיה הקטנה וממצרים. דיון מיוחד מוקדש כאמור לממצאים מאפרודיסיאס שבאסיה הקטנה.

הפרק האחד-עשר, שהוא האחרון בספרו של פלדמן, דן בתופעת הגיור במאות השלישית-החמישית לספירה, כלומר בתקופת הזיוג נוק הגדולה של הדת הנוצרית, שהפכה בסופו של דבר לדת השלטת. אחת המסקנות החשובות העולות מהדיון בפרק זה היא שההשפעה הגדולה של היהדות בעולם הפגאני בעידן ההוא הכשירה את הקרקע וגם סללה במידה רבה את הדרך לנצחון הנצרות ולהפיכתה לדת

החברתי. דיון מאלף ושנון הוקדש להאשמת היהודים בשנאת הבריות (מיוזתרופיה) ולתשורתיהם הפולמיות והאפולוגטיות של אנשי הרוח היהודיים נגדה. זהו לטעמי אחד הפרקים החשובים במחקרו של פלדמן אם לא החשוב ביותר, בעיקר בזכות חשיפתה וניתוחה הדק-דקני של התגובה היהודית. למיטב ידיעתי טרם נעשה מחקר שיטתי על הפולמיקה והאפולוגטיקה של היהודים בסוגייה זו, כך שניתן לראות במחקרו של פלדמן פריצת דרך חשובה ומקורית. עיקר תשומת לבו הוקדשה לחיבוריו של יוסף בן-מתתיהו ('קדמוניות היהודים') ו'נגד אפיון'), הגם שהוא חשף רבדים קדומים יותר בכתבי פילון האלכסנדרוני למשל. דיונים מקריפים ומעמיקים גם יחד מוצעים על-ידי פלדמן גם בעניין השתקפותה של התיאולוגיה היהודית, קרי האמונה המונותאיסטית והשלכותיה הפילוסופיות, בכתבי המשכילים היווניים-הרומיים ובמקום שתופסים בכתביהם מנהג המילה, השבת, דיני המאכלות וכיוצא באלה. הפרק השישי פותח סדרה של שלושה פרקים הסוקרים ומנתחים את גורמי ההערצה ליהדות וליהודים בעולם היווני-הרומי, בגין המסורות על קדמות העם היהודי – פרק שישי; בגין תכונותיהם התרומיות של היהודים, כמו חכמה, אומץ לב, ריסון עצמי שאיפה לצדק, יראת שמים – פרק שביעי; ובגין מנהיגותו האידאלית של המחוקק משה – פרק שמיני. בפרקים אלה ביקש פלדמן לחשוף ככל שניתן מה שהוא מכנה 'רמיזות פרו-יהודיות' בכתבי שונאי ישראל מושבעים.

הפרק התשיעי מוקדש מעיקרו לדיון בהצלחת הגיור בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית המוקדמת. פלדמן מרבה לדון בהקשר

17 בדבר פרטים ראה: א' כשר, אדום, ערב וישראל, ירושלים 1988, עמ' 50 ואילך, 78 ואילך.

Jews, would not, on the whole, seem to apply to the ancient period'

הספר נחתם ברשימה ביבליוגרפית מפורטת ועדכנית. פלדמן כבר קנה כידוע את עולמו בתחום זה בהציעו לקורא את קובצי הביבליוגרפיות המוערות והמוארות ביותר לכתבי יוסף בן-מתתיהו. הרשימה הנספחת למחקר הזה מעלה תרומה משמעותית לחקר יחסי יהודים ונוכרים בעידן ההלניסטי והרומי. פלדמן צירף לספרו גם תשעה מפתחות מועילים המוקדשים לסוגי המקורות המטופלים במחקרו, והוסיף עליהם מפתח לשמות ולנושאים, מפתח למקורות גיאוגרפיים, מפתח למילים יווניות, רומיות ועבריות ומפתח לשמות החוקרים המודרנים. פוריותו המחקרית של פלדמן מתגלה בספרו זה בצורה מאלפת ביותר, ולא נותר לי אלא לברכו ביכול מחקרי נוסף שיחכים את הלונדים והחוקרים של ההיסטוריה של עמנו בתקופה ההלניסטית-הרומית.

המדינה. הדיונים המעמיקים של פלדמן בפרק זה חושפים את הצורך להוסיף ולחקור את יחסי היהדות והנצרות בתקופה ההיא, כיוון שהדבר עשוי להבהיר את יסודות האנטישמיות הנוצרית שהונחלה לדורות הבאים. פרק הסיכום מנסה להציע מבט כולל על יחסי יהודים ונוכרים בתקופה ההלניסטית-רומית, על השפעות הגומלין ביניהם, המאבקים, הוויכוחים, גילויי הסובלנות מזה וגילויי האיבה והאלימות מזה, אנטישמיות מחד גיסא ופילושמיות מאידך גיסא, טמיעה והתבוללות לעומת גיור ויראת אלוהים. פלדמן מסיים את מחקרו בהבעת גאווה על כוחה של היהדות בעת העתיקה לא רק לשרוד, אלא גם להשפיע על חוגים רחבים בחברה היוונית-הרומית ולהנחיל להם את ערכיה. המשפט האחרון של פלדמן ראוי לציטוט: 'In short, the lachry-mose theory of Jewish history, highlighting the weakness and suffering of the